

כרשנות ותרבות
סדרה חדשה

ממציאות לשפה:

הציונות הדתית ומלחמת יום הכיפורים

אבי שגיא ודב שוורץ

פרק רביעי

עלייתו של השמאל הדתי: (1) גורמים

הזעזוע של מלחמת יום הכיפורים הוליד לא רק את תנועת ההתיישבות אלא גם את התנועה שהתנגדה לה או שתבעה ריסון והסתייגות. במידה רבה אפשר לטעון, שמלחמת יום הכיפורים יצרה את השמאל הדתי. דוק ותמצא: הצומת של האינטלקטואלי והפוליטי הייתה אופיינית לציבור הדתי הלאומי באמצע שנות השבעים של המאה שעברה. הפריחה של המוסדות התורניים התיכוניים והעל תיכוניים לצעירים ולצעירות בני המחנה יצרה כר פורה לשיח אידאולוגי. פריחה זו יצרה גם מתחים האופייניים לתרבות הנעורים. האירועים שהיו בתקופה זו התאפיינו במיוחד בהירתמות של בני נוער ובוגרים דתיים לאומיים לפעילות של "גוש אמונים". מולם הופיעו שורה קטנה של מרצים אנשי רוח, שביקשו לרסן את הפעילות הזו, ולהפנות את תשומת ליבם לחשיבותה של מתינות, לערכי השלום ולחיי אדם, ולהשלכות הפעילות על העתיד. בתהליכים האלה היה מקום חשוב ביותר לתחיית הגותו של הראי"ה קוק. לא רק ששני הצדדים נתלו בדבריו, זה לשלמות הארץ וזה לערך השלום, אלא שזכה הראי"ה שדמותו ודבריו הפכו לסמלים ולסיסמאות המניעים את מפעל ההתנחלויות. בפרק זה נעסוק בגורמים לעליית השמאל הדתי ובפרק העוקב אחריו נדון בדמותו של אחד מהפעילים של התנועה.

(א) "עוז ושלום"

את תנועת השלום הציונית הדתית "עוז ושלום: החוג הרעיוני לציונות דתית" הקימו קבוצת אנשי אקדמיה וסטודנטים, ובתוכם ד"ר יוסף ולק (1914–2005), צבי ירון (1922–1977), ולימים הפרופסורים אוריאל סימון, אביעזר רביצקי, אריאל רוזן־צבי (1944–1996), שלמה יהודה ומיכאל צבי נהוראי (1931–2020). מעוז החברים של התנועה הצעירה היה בעיקר אוניברסיטת בר אילן. התנועה פעלה בתמיכתם הרעיונית ולעתים גם האקטיבית של אידאולוגים מתוך הקיבוץ הדתי כמו חבר הכנסת לשעבר איש קיבוץ שדה אליהו משה אונא (1902–1989). העובדה שהתנועה צמחה בעיקר באקדמיה עיצבה את פניה.

מקורות

מה היה הרקע להתארגנות? הרוח החיה של ההתעוררות נשבה מאוניברסיטת בר אילן, ובמיוחד מאריאל רוזן־צבי, שעורר קבוצת מעריצים לתמוך ברעיונותיו.[1] את דעותיהם פרסמו ב"בת קול", עיתון הסטודנטים של האוניברסיטה. בעיתון זה דאג רוזן־צבי לפרסם בתדירות את דעותיהם של הוגים כמו ישעיהו ליבוביץ (1903–1994), יעקב לוינגר (1928–1995), אפרים אלימלך אורבך (1912–1991) ודוד פלוסר (1917–2000) במקביל לדעות של הוגים כישראל אלדד (1910–1996) ורבנים כמו נתן צבי פרידמן (1914–1993), איסר פרנקל (1933–2010) וישראל מאיר לאו. בגיליונות העיתון היו לא מעט מסרים חתרניים אף כי מעודנים וביקורת על המדיניות של הממשלה, של המפד"ל ושל האוניברסיטה. רוזן־צבי עצמו כתב מאמר על מרד הסטודנטים באירופה,[2] והעיתון עמד על המדוכה מדוע הסטודנט הישראלי אדיש למרד זה. מעמדו של הסטודנט הערבי בבר אילן הובלט והודגש בכתבות אמצע.[3] רוזן־צבי מתח ביקורת על המנגנון המנוון של המפד"ל מחד גיסא ועל הפוליטיזציה של הצעירים במפלגה זו מאידך גיסא, וקרא לפלגים להתאחד.[4] עיתון הסטודנטים הקצה כמעט גיליון שלם לדעות של אנשי תנועת "יהדות של תורה" (ומתנגדיהם), שטענה כי היהדות הרבנית צריכה להתחדש לאור המאורעות של הקמת המדינה, מלחמת ששת הימים וכדומה.[5] כן יזם רוזן־צבי דיון וריאיון עם אנשי הליגה למניעת כפייה דתית.[6] בקיצור, רוזן־צבי התגלה כבעל כושר מנהיגות בקרב צעירים דתיים לאומיים וכבעל אורינטציה של פתיחות, הומניזם וביקורתיות.

ראשית ההתארגנות של השמאל הדתי החלה כבר בתחילת פברואר 1974, כאשר קבוצת אנשי אקדמיה, ובתוכם אביעזר רביצקי, שלמה יהודה ואריאל רוזן־צבי, שלחה מכתב לאנשי צמרת המפד"ל נגד ניסיונות לכפות על הממשלה עמדה של החזקת שטחי יהודה ושומרון.[7] קבוצה זו כינתה את עצמה "החוג לציונות דתית מאוזנת". החוג פרסם מנשר בן אחד עשר סעיפים:

1 שלמה יהודה, היום פרופסור אמריטוס לפסיכולוגיה, סיפר כי רוזן־צבי חיזר אחריו במיוחד מפני שהיה אז כבר דוקטור (שיחה בתאריך 6.9.2020).

2 רוזן־צבי, "המרד", בת קול 24 (18.6.1968), עמ' 3–4.

3 למשל "מדברים אתנו רק על פוליטיקה", בת קול 31 (30.4.1969), עמ' 8–9.

4 "גן ילדים פרוע' מול חממת זקנים מאובנת: על הצעירים במפלגה הדתית־לאומית ועל מאבקם", בת קול 25 (16.8.68), עמ' 3, 8.

5 בת קול 9–10 (24.5.1966).

6 בת קול 6 (13.1.1966).

7 ראו ידיעות אחרונות, 4.2.1974.

מתוך חרדה לעתידה של מדינתנו, דאגה למהותה כמדינה יהודית ונאמנות למצוות התורה ולמסורה, התלכדנו כדי לשמש מרכז לבירור רעיוני־מדיני ולפעילות ציבורית אינטנסיבית, ברוח האומץ, התבונה ושיקול־הדעת, שאפיינו את הציונות הדתית בראשיתה.

מודעים לאחריות העליונה המוטלת עלינו בשעה זו אנו קובעים:

א. זכותנו על הארץ ועצמאותנו המדינית הם מושכלות ראשונים שאינם ניתנים לערעור.

ב. מטרתה היסודית של הציונות הדתית הייתה והינה מדינה יהודית. אנו חייבים לשקוד על אופיה היהודי של מדינת ישראל, בין השאר, על־ידי הבטחת רוב יהודי גדול ויציב.

ג. היסודות המוסריים שהינחו את התנועה הציונית בדרך להשגת עצמאותנו מחייבים אותנו גם היום. לפיכך עלינו להימנע מלשלוט לאורך ימים על אוכלוסיה ערבית רבת־היקף ובעלת תודעה לאומית משלה.

ד. אנו מחייבים עקרונית פשרה טריטוריאלית. בלעדיה אין כל סיכוי שהסכסוך עם שכנינו יגיע אי פעם לקיצו.

ה. אנו מודעים לכך כי הבטחת קיומנו הפיסי דורש שימת דגש חזק על ענייני הבטחון, יחד עם זה אנו משוכנעים כי רק שאיפה עזה לשלום וחתירה ממשית להשגתו עשויים לשמור על רוחו האיתנה של העם ועל נכונותו לשאת בקרבנות בשעת מבחן.

ו. השלום והבטחון הם שני מרכיבי־יסוד של עצמאותנו המדינית, וחובתנו העליונה למצוא את האיזון הנאות ביניהם.

ז. ייצוג מעמדנו בקהיליית העמים הינו מרכיב חשוב בבטחוננו, ואסור לנו לזלזל בו. הלכי רוח של "אני ואפסי עוד" הביאו אסון על חרותם ועצמאותם של עמים.

ח. מדינה שחוקיה אינם נשמרים וסידרי חייה פרוצים, אף חוסנה הלאומי נפגע.

ט. מדינת ישראל זקוקה למנהיגות המשמשת מופת לאזרחיה, המטילה עליהם את מרותה והמעיזה לבוא אליהם בתביעות. לא פחות מכך היא זקוקה לאזרחים השמים בראש מעייניהם את היצירה ולא את הצריכה, והמוכנים להעמיד את טובת הכלל מעל לטובתם האישית.

י. אנו סוברים שמחובתה של הציונות הדתית להתמודד עם בעיות החברה והמוסר הציבורי.

יא. ערכי־היסוד הכלולים במצענו זה אינם מנחים את הציונות הדתית הרשמית ואינם באים לידי ביטוי בפעולותיה. יתרה מזאת – הקיצוניות

> הנושאת קולה ברחוב ללא תגובה, סילפה את דמותנו בדעת הקהל ויצרה תדמית מעוותת של מהותנו הרוחנית, המוסרית והפוליטית.
> אנו קוראים לכל מי ששותף לנו בעמדתנו להצטרף אלינו ולקחת חלק בפעולותינו כי עת לעשות. "עת צרה היא ליעקב וממנה יושע".[8]

מלבד הערכים של תנועת השלום שנעסוק בהם להלן ניכרת מתוך סעיפי המנשר ההתנגדות החריפה לדרכי הפעולה של "גוש אמונים". הקריאה הייתה לשוב לערכי הציונות הדתית הציונות הדתית ההיסטורית.

הנה כי כן בראשית שנות השבעים החלו רביצקי, רוזן־צבי וחבריהם לנתב את מאבקם ליצירת שמאל הדתי. על הקמת "החוג לציונות דתית מאוזנת" שהפך ל"עוז ושלום" דיווח העיתונאי אברהם תירוש:

> החוג לציונות דתית מאוזנת, שבו התארגנו לפני מספר שבועות אישים בעלי דעות "יוניות" במחנה הדתי, החל להפיץ בקרב אנשים דתיים "עיקרים" כתובים, כדי להגדיל את ציבור התומכים בו, לקראת תחילת הפעולות המעשיות של החוג [...] הכינוס הראשון של החוג לציונות דתית מאוזנת נערך לפני שבועות אחדים בתל אביב, והשתתפו בו אישים דתיים, מפלגתיים ובלתי־מפלגתיים, בהם אנשי־רוח ופרופסורים מהאוניברסיטאות, וכן חבר כנסת אברהם מלמד וחבר־הכנסת לשעבר משה אונא, שניהם מראשי ה"יונים" במפד"ל. למחרת שמחת תורה ייערך בירושלים כנס נוסף של החוג, כדי לדון על הדרכים שבהן יפעל החוג – בין היתר נגד "גוש אמונים". יש הצעה שהחוג ייקרא "עוז ושלום".
> פותחי הדיון בירושלים יהיו הרב מיכאל צבי נהוראי, מבוגרי ישיבת "מרכז הרב" המשמשת מרכז השראה ל"גוש אמונים" דווקא, פרופ׳ פנחס ארצי מאוניברסיטת בר אילן, ואבי רוויצקי, שייצג סטודנטים וצעירים.[9]

המשותף לרבים מהמקימים של "עוז ושלום" היה שהיו תלמידיו ומעריציו של ההוגה ואיש החינוך עקיבא ארנסט סימון (1899–1988). רוזן־צבי היה תלמידו של אוריאל סימון, בנו. מבחינה מסוימת האפילה חבורה כריזמטית זו על דמויות כמו צבי ירון, למשל. חבריה סובבו באופן אינטנסיבי בחוגי בית ובסניפי תנועות הנוער. "עוז ושלום" הופיעה בעיצומו של מפעל ההתנחלויות הגדול, שהחל באמצע שנות השבעים

8 דניאל בלוך, "מתארגנים המתונים במחנה הדתי", דבר, 27.8.1975.
9 מעריב 14.9.1975.

של המאה שעברה. למפעל ההתנחלויות נרתם הנוער הציוני הדתי כמעט במלואו. מוסדותיה החינוכיים הפורמליים והלא־פורמליים של התנועה הציונית הדתית, ובהם אולפנות וישיבות תיכוניות, חניכי "בני עקיבא" ותלמידי ישיבות ההסדר, תמכו כולם במפעל זה ונרתמו להגשמת יעדיו.[10] ההיסחפות האדירה של הציונות הדתית אחר אידאל יישוב יהודה, שומרון וחבל עזה מחקה במידה רבה את המרכז הדתי.

קבוצה של צעירים שלחה מכתב גלוי לקברניטי המפד"ל במטרה לחזק את עמדת הוותיקים המתונים:

אל: שר הפנים, ד"ר יוסף בורג
שר הסעד, מיכאל חזני
שר הדתות, ד"ר זרח ורהפטיג
ח"כ ד"ר יצחק רפאל
סגן שר החינוך, זבולון המר
חברי הנהלת המפד"ל

אישי הנכבד!

לאחרונה רבו הביטויים הקיצוניים של חוגים במפד"ל המנסים לכפות רצונם באמצעות הפגנות, דרכי לחץ אחרות והפעלת אמצעי התקשורת.

קולם של אנשים דתיים רבים, אשר הצביעו בעד המפד"ל, שאינם שותפים לדעות ולהלכי רוח אלה אינו נשמע, וממילא הם חסרי השפעה על עמדותיה של המפלגה. מפני חומרת השעה ולנוכח הסכנה בביטויים הקיצוניים, שאנו עדים להם, אין השעה יפה, לא להצנעת הדעה ולא להפקרת השטח לעמדות חד־צדדיות של קבוצה פנימית זו או אחרת במפד"ל.

נודה לכם אם תואילו להביא בחשבון שיקולכם גם את זאת: שבין חברי המפד"ל ומצביעיה רבים הם אלה שקולם אמנם אינו נשמע, אך עמדותיהם תואמות את דרכה ההיסטורית של המפד"ל ואת הקו המתון והשקול שאפיין אותה, שעל מנת כן הם תומכים בה. להלן עמדותינו:

א. בעד חופש פעולה ומרחב תמרון לממשלת ישראל בשאלת[11] גבולות השלום והבטחון של המדינה ונגד הכרזות, הצהרות ועמדות קיצוניות שיש בהן כדי להגבילה מראש ולפגוע בסכויי ההדברות להשגת הסדרי שלום עם כל אחת ממדינות האזור.

10 ראו למשל שרלו תשס"ז, עמ' 343.
11 מילה לא ברורה.

ב. בעד הקמתה של ממשלה בעלת כח הכרעה והחלטה ונגד העלאת סיסמאות בלתי אפשריות, בנסיבות הקיימות, בדבר כינונה של ממשלת חרום לאומית. העלאת סיסמאות כאלה, בשעה זו, יש בהן כדי לפגוע באמינותה וברצינותה של המפד"ל.

ג. הבעת דאגה על הסחפותה המתמדת של המפד"ל מן הקו המתון והשקול, שאפיין אותה, לכוון הקשחת עמדותיה המדיניות, עקב איומים, לחצים ומפגנים קולניים של חוגים.

נודה לכם אם תביאו תוכן פניתנו זו גם לידיעת המוסדות המוסמכים במפד"ל.

שמואל גנזל, צ.ה.ל
הלל וייס, צ.ה.ל
ד"ר שלמה יהודה, אוניברסיטת בר־אילן
יהושע פרשיין, אוניברסיטת בר־אילן
אביעזר רביצקי, האוניברסיטה העברית[12]
אריאל רוזן־צבי, אוניברסיטת תל־אביב

מנהיגי המפד"ל מעת היווסדה (1956) נתפסו בקרב צעירים רבים מקרב הציבור הדתי לאומי כארכאים, לעתים גם תאבי שלטון ולא רלבנטיים.[13] הם נתפסו כמסתופפים תחת שלטון העבודה. בעקבות התבלטות מנהיגי ה"צעירים" במפד"ל ואנשי מרכז הרב לאחר מלחמת יום הכיפורים נוספה גם התנגדות אידאולוגית עמוקה לתפיסה הפוליטית המתונה שלהם, שכן רוב ה"ותיקים" צידד כמובן מאליו בנוסחה של החזרת שטחים תמורת שלום. הווי אומר לא רק ותיקי המפד"ל נתפסו כמי שעבר זמנם, אלא גם דרכם נתפסה כארכאית. תופעה זו הרחיקה והדחיקה עוד יותר את אנשי "עוז ושלום", שהיו בשנת 1975 מיעוט זניח בקרב המחנה הציוני הדתי.[14] אנשי "עוז ושלום" שאבו את עוצמתם מן המוניטין האקדמי שלהם, והאידאולוגים של "הקיבוץ הדתי" שתמכו בהם בחלקם מבחוץ עדיין נהנו מההילה החלוצית והחשיבות האידאולוגית שהייתה להם בציונות הדתית למרות משקלם הסגולי הנמוך מבחינה מספרית. חלק ניכר מהם תמך בשיתוף הפעולה ההיסטורי

12 נוסף בכתב יד. אנו מודים לפרופ' שלמה יהודה על שמסר לנו צילום מן המכתב המצוי בארכיון אריאל רוזן־צבי.

13 למען האמת, בשל חששנותם ותדמיתם הגלותית נתפסו נציגי המפד"ל, כבר במלחמת ששת הימים, כארכאיים גם בעיני הציבור החילוני. ראו למשל שגב 2005, עמ' 282–283.

14 ראו הרמן ונוימן 1990.

עם תנועת העבודה. בשנת 1974 נשלח לחברי הנהלת המפד"ל מכתב מאת אנשי האקדמיה, ובתוכם אביעזר רביצקי, אריאל רוזן־צבי, שלמה יהודה והלל וייס, הקורא: "אל לה למפד"ל להתכחש לדרכה ההיסטורית של תנועת המזרחי והפועל המזרחי, שגרסה שיתוף פעולה עם תנועת העבודה תוך הבנה וסובלנות הדדית".[15] אולם ה"הון האינטלקטואלי" של קבוצת האקדמאים נשען על העבר, שכן הצעירים כבר התבוננו קדימה, לפיתוח עולם הישיבות הלאומיות.

באותו הזמן, באמצע שנות השבעים, עדיין היו היאחזויות הנח"ל במסגרת הקיבוץ הדתי יעד ההגשמה היחיד של "בני עקיבא".[16] צבי ירון, למשל, היה מאנשי הציבור שנמנו עם הקיבוץ הדתי בעברם. אנשי "עוז ושלום" פרסמו לעיתים את דבריהם בעיתונים שלא היו מגיעים לחלק גדול מאנשי הציונות הדתית (מעריב, הארץ, פתחים, דעות וכדומה). רבים מרעיונות התנועה התנסחו במאמרים מסאיים ואקדמיים, כחלק משיח מחקרי ותאולוגי. על כן בשלב הראשוני של התרקמות השמאל לאחר מלחמת יום הכיפורים היה לשיח המטפיזי והאקדמי מקום חשוב. לאור נתונים אלה טבעי שהגותו המופשטת של הראי"ה הייתה גורם חשוב בשיח זה.

בדיון בהמשך הפרק אנו מבקשים להעלות, לדון או לנתח שורה של הנחות בשלושה מישורים כדלקמן:

(1) במישור ההיסטורי:

(א) ממלחמת ששת הימים ועד למלחמת יום הכיפורים התקיים שיח פתוח בקרב הנוער הדתי הלאומי. האופקים החדשים של השטחים ששוחררו עוררו רגשות קמאיים במובן של זהות והעמקת הזיקה לארץ אך לא במובן פוליטי של ריבונות.

(ב) גופים מסוימים, רשמיים ולא רשמיים (ה"צעירים" במפד"ל, ישיבת "מרכז הרב"), החלו לעורר שיח של ריבונות, אך קודם למלחמת יום הכיפורים הוא עדיין לא השתלט על הנוער לחלוטין.

(ג) ההתעוררות של "גוש אמונים" וגרעין אלון מורה שינתה את השיח. מעתה רוב הנוער הדתי הלאומי התגייס למפעל ההתנחלויות.

(ד) הנוער והבוגרים שלא נחה דעתם מהשינוי הגורף בסביבתם מצאו להם מסגרות אחרות כמו תנועת "גשר".

(ה) האתגר שעמד בפני השמאל הדתי היה מסות של בני נוער דתיים לאומיים ילידי הארץ, שהפעילות של ההתנחלות עוררה אצלם אנרגיות אדירות.

15 מעריב 5.2.1974. הכותרת הייתה "אקדמאים במפד"ל תובעים 'חזרה לקו המתון והשקול'".

16 באמצע שנות השבעים ערכה התנועה משאל בין הסניפים, האם להוסיף להגשמה בגרעיני הנח"ל את ישיבת ההסדר. כמובן שהתשובה הייתה חיובית. לעיל עמ' 40.

מלבד המטען החברתי, המיני וכדומה נוסף מטען של תסכול בשל מעמדה של הציונות הדתית בחברה הישראלית.

(2) במישור הפוליטי:

(א) השמאל הדתי החל להתארגן לאחר מלחמת יום הכיפורים. עד אז הייתה נוכחות משמעותית של העמדה המתונה במחנה הציוני הדתי. דוגמה לכך היא העובדה, שתנועת "ארץ ישראל השלמה" לא מצאה אחיזה ברבים מסניפי "בני עקיבא".

(ב) השמאל הדתי ניחן לפי מינוחה של תמר הרמן בראייה של "ריאל פוליטיק". סוגיות של זכויות אדם ושל מוסריות היו בדרגה שנייה.

(ג) השמאל הדתי טען בעיקר בזכות הנכונות להשיב שטחים שנכבשו תמורת הסכם שלום, והתריע על הסכנה הדמוגרפית ועל הסכנות הכרוכות בשליטה על עם אחר.

(3) במישור החינוכי והאידאולוגי:

(א) השמאל הדתי קבל על חשיבה חד ממדית הנגררת אחר סיסמאות.

(ב) השמאל הדתי דחה את הפרשנות לראי"ה, הממקדת וממרכזת את הגותו בריבונות על ארץ ישראל ובערך המטפיזי שלה.

(ג) השמאל הדתי הציג אלטרנטיבה רעיונית של קריאה שיטתית בכתבי הראי"ה, והצגת משנתו כאוטרקית, כמורכבת וכמושתתת על המכלול.

(ב) זהות

במהלך שני העשורים הראשונים של המדינה פעלו הוגים ופובליציסטים דתיים כמו משה אונא ואוריאל סימון, שהתריעו מפני פולחן כוח והעלו למודעות את ערך השלום. אולם הם לא היו מאורגנים, ותחושת ההישרדות של המדינה הצעירה והאופי הדתי של השיח לא אפשרו להם להיות דומיננטיים בקרב ציבור רחב. בתקופה שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים החל להתהוות טיפין טיפין שיח נוקב גם ב"בני עקיבא" בשאלת המשמעות של הרחבת גבולותיה של המדינה, והשאלה אם באמת ראוי להחזיק בגבולות החדשים. אולם שיח זה שקע בעקבות הטראומה של המלחמה, ולאור התנופה ההתיישבותית ופעילותם של "גוש אמונים" ושל אנשי "מרכז הרב". נבחן כעת את עיקרי רעיונותיו של השמאל הדתי, ונבחן כיצד התהווה חוט השדרה האידאולוגי שלו.

המחקר

סיבות אחדות להתעלמות היחסית של המחקר מההתעוררות של השמאל הדתי. ראשית, כובד המשקל של השיח היה בעל אופי הגותי, שאיננו שגור אצל

חוקרי ההיסטוריה והרעיון המדיני. שנית, הנוכחות של השמאל הדתי באמצע שנות השבעים הייתה מצומצמת לעומת התעוררותו בראשית שנות השמונים. שלישית, התעוררות השמאל הדתי הייתה חסרה גיבוי רבני שורשי בשעה שצעירים ביקשו אותו. רביעית, לנוכח העמדות היוניות הפרגמטיות של קברניטי המפד"ל ונציגיו האלקטורליים במלחמת ששת הימים לא היו אנשי השמאל הדתי בולטים בייחודיותם.[17] וחמישית, מאותה סיבה עצמה אנשי השמאל זוהו בקרב הנוער הציוני הדתי, שהחל בתסיסה לאחר מלחמת יום הכיפורים, כארכאיים ולא רלבנטיים ממש כקברניטי המפד"ל. כתבו תמר הרמן ודוד נוימן בסקירתם הקצרה על "עוז ושלום":

> מבחינה פוליטית הם [עוז ושלום] ראו עצמם קרובים לזרם המתון של ותיקי המפד"ל דאז. הכוונה המקורית הייתה להקים "חוג רעיוני־מדיני לציונות דתית" ולא תנועה פוליטית של ממש. על כן התמקדה ראשית הפעילות בדיונים עיוניים, בפרסום גילויי דעת בעיתונות בענייני דיומא, בכתיבתם של מאמרי ביקורת אקדמיים למחצה נגד הגוש ותומכיו וכיוצא באלה. העשייה הפומבית והחינוכית הלא כתובה של הקבוצה הצטמצמה בעיקר לחוגי בית ולהרצאות מוזמנות ומזדמנות. כמו כן נעשו באותה עת ניסיונות אחדים לפנות אל בני נוער באמצעות בני עקיבא, שבאותן שנים הייתה עדיין פתוחה לדעות מתונות בנושאי חוץ ובטחון.[18]

ותיקי המפד"ל (למשל משה חיים שפירא, זרח ורהפטיג, יצחק רפאל, יוסף בורג) לא נאבקו על פי רוב על זכויות האדם או על אידאולוגיה פציפיסטית. השיקולים שלהם כפוליטיקאים מנוסים היו פרגמטיים לחלוטין. הם לא היו מקשה אחת. היו ביניהם הבחנות במידת המתינות הפוליטית שלהם ובסגנון התבטאותם, אולם

17 מנהיגי המפד"ל היו זהירים ומתונים, ועל פי רוב התלכדו עמדותיהם עם מנהיגי מפלגת העבודה. ראו למשל שגיא ושוורץ תשע"ח; דון יחיא תשע"ט. חיים משה שפירא הצהיר בבירור בראיון עם יונה כהן בשנת 1969: "אנו עומדים מאחורי החלטות הממשלה. יהיה מקום לדון על גבולות אם נשב ליד שולחן שלום. בטוחני, שכולנו נשמור על החלטות אלה. אבל, אין לי ספק, שהצעירים הם יותר תוססים בעניינים אלה. וטוב שיש לה, למפד"ל, צעירים כאלה – ומשמעת כזאת כלפי התנועה [...] אין לי כל דבר נגד רגשות 'ארץ ישראל השלמה', אבל, זה מקיף רק חוג צר. אילו הרוב במפלגה היה תומך בזה – הייתי רואה בכך שיבוש של דרכנו בעניינים פוליטיים" (כהן תשנ"ה1, עמ' 423). שפירא הבחין בבירור בין הוותיקים, שמבחינתם דרך הפשרה הטריטוריאלית עם הסכמי שלום היא עיקרון אידאולוגי, לבין הצעירים.

18 הרמן ונוי 1990, עמ' 134.

בשורה התחתונה הם קראו תמיד למו"מ המסתמך על נכונות לשיח טריטוריאלי. כאשר דיברו השרים הדתיים בממשלת האחדות לאחר מלחמת ששת הימים על החזרת שטחים, הרי שמטרתם הראשונית הייתה במופגן למנוע מלחמה. השיקולים היו של ביטחון, האיום הדמוגרפי ומעמדה הבינלאומי של ישראל. ותיקי המפד"ל ברובם לא קבלו על כינון שלטון צבאי על עם אחר ועל הפגיעה בזכויות הפלסטינים. הטיעון המוסרי, במידה שהועלה, היה צדדי. המחאה שהביעו בסוגיית היחס לפלסטינים נסבה בעיקר על תדמיתה של ישראל בעולם.[19] בכך לא היו רחוקים מהשמאל הציוני כדוגמת "התנועה לשלום וביטחון" שפעלה עד מלחמת יום הכיפורים. תנועה זו קראה לנכונות לוויתורים טריטוריאליים משמעותיים ולמו"מ עם כל גורם ערבי המוכן לכך, והזהירה מיד קשה בשלטון על הפלסטינים מחשש להתקוממות.[20] כבר אז היו ב"תנועה לשלום וביטחון" חובשי כיפות.[21]

המשותף שבין ותיקי המפד"ל לאנשי השמאל לאחר מלחמת יום הכיפורים היה החשש מהפגיעה ביציבות הדמוקרטיה הישראלית לנוכח פעילות "גוש אמונים" ואנשי ארץ ישראל השלמה. למשל, בספטמבר 1975 הושג הסכם ביניים בתיווך קיסינג'ר, שבמסגרתו התחייבה ישראל לסגת מחלק מסוים מהשטחים שנכבשו. כתב העיתונאי טדי פרויס, כי "ד"ר יוסף בורג אמר מקץ שנים, כי חרד פעמיים לאופיה הדמוקרטי של המדינה: לראשונה מול ההסתערות על הכנסת בעת הדיון על השילומים; ובשנייה, לנוכח ההפגנות נגד הסכם הביניים".[22] אחדים מאנשי הקיבוץ הדתי כדוגמת משה אונא, שהאידאולוגיה הסוציאליסטית בערה בעצמותיהם, הסתייגו מהטיפול בזכויות הפלסטינים.

זאת ועוד: להלן נראה, שתנועת "בני עקיבא" העניקה ברצון מקום לדעות של "עוז ושלום" באותו הזמן, מאחר שלקברניטי התנועה היה אינטרס לעשות זאת. ושוב, קברניטיה אז נמנו עם הקיבוץ הדתי או שהיו מקורבים אליו. אולם לא עלה בידם להציף את הדעות של "עוז ושלום", והקולות של התנועה הקטנה נעלמו במהרה. לאחר סקירה קצרה של פניית "עוז ושלום" למקורות מימון מחוץ למדינה כתבו הרמן ונוימן:

> בישראל, לעומת זאת, הייתה הצלחתה [של התנועה] מצומצמת מאוד. ארבעה גורמים הביאו לכך, שהתנועה לא הצליחה להכות שורש ולזכות בתמיכה

19 ראו דון־יחיא תשע"ט, עמ' 390.
20 ראו הרמן תש"ן; הרמן 2002.
21 ראו דון־יחיא תשע"ט, עמ' 436.
22 פרויס 1984, עמ' 35.

> ציבורית רחבה: העדר זרם רעיוני במסורת היהודית הדוגל באי־אלימות; הסחף לימין שחל במחנה הדתי מאז 1967; אופיים הייחודי האינטלקטואלי של מקימי "עוז ושלום" וחבריה, ששיווה לה בעיני רבים גוון אליטיסטי ואקסקלוסיבי; והתווית השמאלנית והדתית המפוקפקת שדבקה בה מלכתחילה.[23]

אפשר להתווכח על ההנחה של העדר מסורת רעיונית של אי־אלימות. אביעזר רביצקי, למשל, כתב לא מעט על ערך השלום במקורות היהודיים. דרור גרינבלום הראה שבצד המשיכה לפיתוי שבכוח הייתה בקרב הציונות הדתית, בשני העשורים הראשונים של המדינה, גם סלידה ממנו.[24] כמו כן, הסחף לימין בחוגי הציונות הדתית החל כבר בשלהי שנות החמישים, עם התעוררות "הצעירים" במפד"ל. אומנם לא מדובר בשינוי אידאולוגי "חיובי" אלא בדחיית האידאולוגיה של תנועת העבודה והסתייגות עמוקה משיתוף הפעולה עמה, שהחל בתקופת היישוב והתקבע בעשור הראשון למדינה.

מכל מקום הרמן ונוימן התמקדו בניתוח שלהם בייחוד בתנועה החדשה, "נתיבות שלום" שהופיעה שנים אחדות לאחר מכן, ובאיחודה הטבעי עם "עוז ושלום". הם טענו בצדק, כי התנועה החדשה העניקה את הגיבוי הרבני שהיה חסר לתנועה הוותיקה, וזו העניקה לתנועה החדשה את הגוון האינטלקטואלי והאקדמי.[25]

בעיית ההגדרה

השמאל הדתי באמצע שנות השבעים לא תהה על המגדירים שלו כקבוצת שמאל. מה היו האפשרויות האידאולוגיות שעמדו בפני השמאל הדתי? המצב של שלטון תנועת העבודה ושל התפיסה הסוציאליסטית של החלוציות לא אפשר להגדיר את השמאל כניגוד לבורגנות. מאטיה, גיבור סיפורו של סארטר, מתוודה: "כדי לא להיות בן מעמדי אני משתתף בכתב־עת שמאלי, לשווא: הנני בורגני".[26] השמאל התקשר עם ערך השוויון המנוגד לקיום מעמדות בחברה. שורשים אלה בעייתיים במיוחד ביחס לציבור הדתי הלאומי, שרוב אנשיו היו יושבי ערים ו"המזרחי"

23 הרמן ונוימן 1990, עמ' 134–135.

24 גרינבלום תשע"ז. ראו עוד לוז תשנ"ט; הולצר תשס"ט; לוביץ 2011.

25 הרמן ונוימן 1990, עמ' 136. ראו עוד ברזל 2017, עמ' 441. אומנם תנועת "עוז ושלום" לא פעלה במסגרת "שלום עכשיו", שכן היא קדמה לה.

26 סארטר תשל"ח, עמ' 207.

שהייתה סיעה בורגנית.[27] גם הזיקה של השמאל לליברליזם ולהפרדת הדת מהמדינה הייתה בעייתית בשנות השבעים כשהציבור הדתי הלאומי עדיין חש נרדף וכפוף למדיניות של שלטון סוציאליסטי, מדיניות שבתודעתו הייתה אנטי דתית.[28] על כן השמאל הדתי השתמש בהגדרה הקלסית של מאבק על זכויות אדם, ובמקרה זה הזכויות של הפלסטינים. על פי רוב השמאל הדתי לא נדחק לזכויות לאומיות אלא לזכויות האלמנטריות של קיום בכבוד. אולם מדוכת ההגדרה הייתה עמוקה מבחינת התהליכים הפוליטיים שהתרחשו בקרב הציבור הציוני הדתי.

במסגרת "מהפכת הצעירים", שהתרחשה בשנת 1961 במפד"ל, כרתו ה"צעירים" ברית עם הזרוע התאולוגית של "מרכז הרב", שהיו לה היבטים משונים אחדים. הצעירים, ובתוכם זבולון המר (1936–1998), יהודה בן מאיר, דני ורמוס ואליעזר שפר (1933–2018), היו בעלי אתוס ציוני דתי אוטונומי טיפוסי. באורחות חייהם הם היו מתונים ופשרנים מבחינה דתית. אנשי אקדמיה דתיים, בעיקר מאוניברסיטת בר אילן אך גם ממוסדות אחרים, נמנו עם תומכי ה"צעירים" (למשל משה חלמיש, נחום אריאלי ויוסף שלמון). מדוע המליכה אותה חבורה את הרב צבי יהודה קוק עוד לפני מלחמת ששת הימים והעניקה לו סמכות של מנהיג רוחני חשוב? מדוע הסתמכה חבורה זו על "דעת תורה", כפי שהתבטא אז ד"ר יהודה בן מאיר בסוגיית השטחים?[29] הרי ה"צעירים" יזמו לאחר מלחמת ששת הימים פנייה למאות רבנים בשאלה, האם מותר לוותר על שטחי ארץ ישראל? כבר בשלהי 1968 נשאל ד"ר יוסף בורג בידי שאול שיף, כתב "בת קול" העיתון של הסטודנטים באוניברסיטת בר אילן, "האם תסכים לקבל את הכרעת ראש ישיבת 'מרכז הרב' הרב צ' י' קוק בשאלת השטחים השוללת בתכלית כל נסיגה?".[30] בורג השיב בצורך של דיונים משותפים לרבנים ולפוליטיקאים, אך עצם השאלה מעידה על האווירה בקרב הצעירים, והיא טעונה הסבר.

היו לכך סיבות אחדות. ראשית, התסכול מהעובדה שאת סמכויות הדת המעשית מייצגת היהדות החרדית. רבני שכונות וערים, פוסקי הלכה, מורים למקצועות התלמוד, כל אלה היו חרדים, ועובדה זו יצרה תסכול בקרב הציונות הדתית. שנית, לתסכול זה היו גם היבטים כלכליים. המשרות אוישו בידי חרדים, ואנשי הציונות הדתית איבדו את השוק הזה. שלישית, לצעירים היו שאיפות פוליטיות מפליגות,

27 ראו למשל בן פורת תשנ"ט, עמ' 126.
28 ראו שוורץ תשפ"ב.
29 ראו דון־יחיא תשע"ט, עמ' 411. וראו להלן.
30 בת קול 26 (6.11.1968), עמ' 2.

וקידום הרב צבי יהודה העניק למאבקם גוון אידאולוגי. ורביעית, הצעירים הללו חתרו לכך שהציונות הדתית תשפיע ותנהיג בכל תחומי החיים (הקטר ולא הקרון המאסף), והסמכות של הרב צבי יהודה ופרשנותו המשיחית לאירועי הדור הלמו את המעמד של מנהיגים פוליטיים ושליחי ההשגחה האלוהית כאחד.

השמאל הפוליטי נעשה מובחן כאשר הוא מגדיר את עצמו ביחס למרכז. אולם המרכז הדתי לא נתפס בעיני חלק גדול מהציבור הציוני הדתי ובמיוחד בעיני הנוער כאלטרנטיבה. חברי הכנסת של המפד"ל בשנות השישים והמחצית הראשונה של שנות השבעים היו אמנם בגדר מרכז. הם תמכו ב"ברית ההיסטורית" גם מסיבות אידאולוגיות. אולם לא הייתה זו תדמיתם בעיני הצעירים והציבור הציוני הדתי לאחר מלחמת יום הכיפורים. כל כך מפני שלא היה אופק של השפעה על המדיניות המהותית של מדינת ישראל, ולא הצטייר אופק כזה גם בעתיד. בשל המצב הפוליטי בארץ הכפיפות לשלטון תנועת העבודה בראשית שנות השישים הייתה הברירה היחידה בעיני הציוני הדתי. המנהיג הנערץ משה חיים שפירא, שהיה בעל אוריינטציה שמאלנית פרגמטית וזהירה, נפטר בשנת 1970. חבריו להנהגה ד"ר יוסף בורג (1901–1999), ד"ר זרח ורהפטיג (1906–2002), מיכאל חזני (1913–1975), אברהם מלמד (1921–2005), טובה סנהדראי (1906–1993), ד"ר יצחק רפאל (1914–1999) והמנהיגים האחרים של המפד"ל לא נתפסו כאלטרנטיבה אידאולוגית אמיתית. חלק גדול מהם נראה בעיני ציונים דתיים רבים כמי שדבקים במשרתם הפוליטית בכל מחיר. הם נתפסו בעיני צעירים לא מעטים כעושי דברה של תנועת העבודה.[31] יתר על כן: מנהיגים אלה ברובם צמחו מתוך הסוציאליזם הדתי ("הפועל המזרחי"), וזיקתם לתנועת העבודה הייתה שורשית.[32] אולם הם איבדו את תמיכתם של צעירים דתיים לאומיים, שהערכים הסוציאליסטיים כבר לא דיברו אליהם, ובוודאי שלא אפשרו לפרוק את תחושות התסכול על העדר אופק.[33] תדמיתה של הציונות הדתית כתנועה נגררת גרמה לצעירים רבים לתסכול עמוק. מבחינתם לא היה ימין ציוני דתי בעל חוט שדרה. חוגי הצעירים שבמפד"ל בהנהגת זבולון המר אף נשפו בעורפם של הוותיקים, כשלחצו בקביעות לקבל החלטה בדבר החלת הריבונות על השטחים.[34] למזרחיים, למשל, הייתה

31 ראו שם, עמ' 422.

32 ראו שוורץ וכהן תש"פ.

33 ראו שוורץ תשפ"ב. בורג עצמו הכריז, "לא הדת ולא הדתיים הם אנטי פועליים" (בת קול 26 [6.11.68], עמ' 2).

34 דון־יחיא תשע"ט, עמ' 437.

אלטרנטיבה. אם המסורתיות של המפד"ל לא סיפקה את הנטייה ימינה, למשל, אפשר היה תמיד לבחור בתנועת החרות, ולאחר מכן בגח"ל ובליכוד. הרי המסות הגדולות של "יוצאי המעברות", החלו לעבור לתמיכה בחרות ובגח"ל מסוף 1973 בעיקר כתוצאה מהתגובה של הצעירים למלחמת יום הכיפורים[35] אולם ליהדות הדתית הלאומית השורשית לא היה באותו הזמן מוקד הזדהות אחר מאשר המפד"ל, שכן הצבעה לימין הפוליטי נתפס כחציית הקו בשל הנציגות החילונית.

יסודותיו של השמאל הדתי המצומצם, שכאמור היה מושרש באליטיזם האינטלקטואלי ובסוציאליזם השורשי השיתופי, עדיין לא היו יציבים מפני שהוויכוח הפוליטי עדיין לא הבשיל. "הצעירים" במפד"ל בעצם התקוממו מול הפסיביות של ההיגררות אחר המרכז של תנועת העבודה, ומאחר שמאבק כזה הציב אותם בימין הם לא הפריכו את מעמדם החדש. לפני מלחמת ששת הימים הם התקשו להביע את כיוון מחאתם בבירור. בראשית שנות השישים הם עדיין דיברו במונחים ערטילאיים של "משטר התורה" ו"מדינת התורה".[36] במידה מסוימת הצעירים לא יכלו לשאת את המצב של היעדר זהות פוליטית, והימין התאולוגי והפוליטי אפשר זהות כזו. הופעת "גוש אמונים" והתרקמות מפעל ההתנחלויות היה מאורע מכונן שיצר תדמית אחידה והומוגנית לציונות הדתית, וכך באופן פרדוקסלי אפשר לשמאל הדתי למקם את עצמו. סוף סוף הצליח לקבוע את קווי היסוד של עצם קיומו.

נדמה אפוא שההתנגדות למפעל ההתנחלויות מצד השמאל הדתי היה לא רק מטעמים פוליטיים ומוסריים אלא גם מהחשש לקריסת הערכים המסורתיים של הציונות הדתית ההיסטורית ולמאפייני הזהות היסודיים של התנועה כפי שנראו בעיניו. זו גם הסיבה לכך שהעמדות הפוליטיות של השמאל הדתי באמצע שנות השבעים היו קרובות יותר למרכז מאשר לשמאל כפי שנראה להלן.

נמצאנו למדים, כי אם בשנות ראשית המדינה היה בציונות הדתית מרכז ללא שמאל הרי שבשנות השבעים הופיע שמאל ללא מרכז. כמובן, היו עדיין שהביטו בדאגה כיצד אט אט "הפועל המזרחי" מאבד מכוחו, והאידאל של הפועל הדתי נעלם מהאופק. לא מעטים מאנשי הקיבוץ הדתי המשיכו להסתייג מתנופת

35 ראו כהן וליאון תשע"א, עמ' 68; כהן וליאון 2014.

36 ראו דון יחיא תש"ס; עזריאלי תש"ן; גארב תשס"ד; ורמוס תשע"ו. על הדיונים בשנות החמישים בעניין "מדינת התורה" ראו כהן תשנ"ח. הערטילאיות של המונח עולה מתוך ביקורתו של אבי שגיא, ראו שגיא 2017א. שורשי הדברים מצויים גם בשגיא תשע"ג, פרק תשיעי.

ההתיישבות החדשה ביהודה, שומרון וחבל עזה (להלן יש"ע) שלא עברה דרך מוסדותיו אף לא באמצעות "בני עקיבא".[37] אך הקיבוץ הדתי לא הציג מרכז פוליטי ממשי כדי שהשמאל יוכל להתגבש ביחס אליו. אפילו אנשי "הפועל המזרחי" בחלקם הגדול התגייסו להדרכת המתיישבים החדשים.

לא פלא אפוא שהשמאל הדתי היה זעיר, ושקברניטיו הודו בכך בפה מלא. זו גם הסיבה שההתארגנות של השמאל הדתי ארכה שנים אחדות, ולמעשה הופיעה באופן רשמי שנים אחדות לאחר שהחלה תנופת ההתיישבות ביהודה, שומרון וחבל עזה. ראשיתו של השמאל הדתי לא עוררה גלים. בתודעת הציבור בכלל והציבור הדתי הלאומי בפרט נחקקה בעיקר התעוררות השמאל הדתי בתנועת "נתיבות שלום", שנוסדה רק לאחר אירועי "סברה ושתילה" במלחמת לבנון הראשונה (1982). הסעד הרבני של ראשי ישיבת "הר עציון", הרב אהרן ליכטנשטיין והרב יהודה עמיטל, ל"נתיבות שלום" הפך את השמאל הדתי לנוכח, על אף שהיה מיעוט בקרב המחנה הציוני הדתי.[38] הסמכות הרבנית הייתה בעלת משקל חשוב ביותר באמצע שנות השמונים וזאת בניגוד לראשית שנות השבעים.

השוליות של תנועת "עוז ושלום" ניכרת לא רק בתודעת מקימיה אלא גם בספרות העשירה שנכתבה על "גוש אמונים" ועל מפעל ההתנחלויות. אנשי התנועה בזיכרונותיהם, חוקרים במחקריהם ועיתונאים, על פי רוב מגמתיים לכאן ולכאן, תיעדו את שנות המאבק הראשונות בפרטי פרטים, בסגוניות ובריבוי פרטים, אך כמעט בכולם נעדר דיון או אף אזכור של השמאל הדתי הלאומי.

ד"ר יהודה בן מאיר טוען, כי לא התעלמו מפעילי השמאל הדתי. זו הייתה חבורת אנשי שם, שהאזינו לדעותיהם כאשר רצו להביע אותן. לדבריו, "לו היו פונים אל אחד מאתנו, והיו מבקשים להופיע במוסדות המפלגה כגון המרכז, הוועד הפועל או ועידת המפד"ל, היינו נעתרים להם. אך לא זכור לי שאכן ביקשו". השפעה פוליטית של ממש, אמר בן מאיר, מעולם לא הייתה להם.[39] ואכן כבר בעת ההקמה של "עוז ושלום" נכתב למשל על אביעזר רביצקי, "קולו אינו נשמע וכמעט אין יודעים על קיומו. ההמולה ההיסטרית של מפגיני 'גוש אמונים' יצרה תדמיות מוטעות, כאילו כל חובש כיפה הוא 'נץ' המודד את הפוליטיקה באמות מידה משיחיות".[40]

37 ראו למשל פייגה תשס"ג, עמ' 54.

38 ראו הרמן ונוימן 1990.

39 ראיון שערך דב שוורץ בתאריך 27.4.2020.

40 שלומית טויב, "ציונות שפויה – גם במחנה הדתי", על המשמר 3.10.1975.

(ג) התומכים

הפעילות הפוליטית והאידאולוגית הציבורית באמצע שנות השבעים של המאה שעברה נשענה באופן טבעי על בני הנוער. אלה נגררו בהמוניהם אחר "גוש אמונים" ומפעל ההתנחלויות. מה היו אפוא המשאבים האנושיים בקרב הצעירים שעליהם נשענה תנועת השמאל הדתי הצעירה? תשובה לשאלה כזו חייבת להידרש לנציגה המרכזית של החינוך הלא פורמלי, תנועת "בני עקיבא" ולסביבותיה.

עמדת הקיבוץ הדתי ו"בני עקיבא"

כאמור קבוצת ה"צעירים" במפד"ל, שטיפחה את הרב צבי יהודה,[41] לא צפתה את ההשתלטות התאולוגית והחינוכית שלו ושל תלמידיו. התסיסה של "גוש אמונים" ומפעל ההתנחלויות התרחשו ביחד עם עליית הישיבות הלאומיות,[42] והתוצאה הייתה שהנוער כמעט בשלמותו נהה אחר ההנהגה הרוחנית והפוליטית החדשה. האידאולוגיה הסוציאליסטית הדתית והחלוצית, שנחשבה אליטיסטית והנחתה את המחנה הציוני הדתי, החלה לשקוע. פרופ' אליעזר גולדמן (1918–2002) איש אוניברסיטת בר אילן וקיבוץ "שדה אליהו" היה מהאינטלקטואלים המוערכים והמשפיעים בדרכו השקטה והמינורית בקיבוץ הדתי. הוא כתב בשנת 1974 בכתב העת של "שדה אליהו", כי:

> מחוץ לתחום ההלכה אין אדם מוסמך להדרכת ציבור. בענייני השקפה אין מקום ואין גם אפשרות להוראת מוסמכת. לא ייתכן כי תלמידיו של אדם חשוב, ואפילו יהיה גדול שבגדולים, יכתירוהו כמנהיג הציבור. יש כמובן מנהיגות רוחנית של הציבור, אבל זו אינה נרכשת באמצעות הסמכות ובוודאי לא על ידי הכרזות תלמידים.[43]

גולדמן ערער בדבריו על מנהיגותו של הרב צבי יהודה, וחשף את המלאכותיות שבהכתרתו למנהיג בקרב הציונות הדתית. אנשי הקיבוץ הדתי חשו את איבוד האחיזה בקרב הנוער. באמצע שנות השבעים "בני עקיבא" הציבה את ישיבת ה"הסדר" כהגשמה בצד ההתיישבות במסגרת הנח"ל הדתי לאחר משאל נרחב

41 בן מאיר (לעיל הערה 39) אמר, כי הכוונה הייתה לטפח את הרב אלימלך בר־שאול (1913–1964), רבה של רחובות, שתלו בו תקוות רבות. מותו בטרם עת הפך את הרב צבי יהודה לאלטרנטיבה כמעט יחידה מבחינת הצעירים.

42 ראו דון יחיא תשס"ג.

43 נדפס בתוך גולדמן תשס"ט, עמ' 221.

בסניפי התנועה;[44] הישיבה הלאומית הייתה אט אט להגשמה הדומיננטית של הנוער הדתי הלאומי, והקיבוץ הדתי איבד את הסמכות האידאולוגית שהייתה לו בקרב צעירי המחנה.

הגלים שעוררה תנועת "גוש אמונים" הביאו את הקיבוץ הדתי וקברניטי "בני עקיבא" לשבת על מדוכת הסחף של הצעירים לתנועה החדשה. הם ראו לנגד עיניהם את קריסת החלוציות שבה האמינו, וכמובן גם את סדיקת הסמכות האידאולוגית והחינוכית שהייתה להם. הנוער לא היה עימם. כתב מרדכי בר לב:

> עוצמת השפעתו של "גוש אמונים" על חניכי הארגון אילצה כבר בשלהי תשל"ד את מוסדות ב"ע להתייחס לסוגיית קשרי הגומלין בין הארגון לבין הגוש. הסוגיה לא היתה קלה. ראשית האמין גם ב"ע ברעיונות הבסיסיים המנחים את שיטות הפעולה המחאתיות של "גוש אמונים"; ושנית, מנהיגים ופעילים מרכזיים של הגוש היו חברים בהווה או בעבר במוסדות המרכזיים של ב"ע והפעילו על הארגון לחצים מרובים (לרבות איום בהקמתה של תנועת־נוער דתית אלטרנטיבית, שתהיה כפופה ישירות ל"גוש אמונים").[45]

"גוש אמונים" וגרעין אלון מורה יצרו תקדימים של התיישבויות שלא דרך איגוד המושבים והקיבוץ הדתי. אומנם באמצע תשל"ה הושגה הבנה בין "בני עקיבא" ל"גוש אמונים" שהתנועה תפנה חניכים, שלא הצטרפו לגרעיני נח"ל, להתנחלויות. אבל "גוש אמונים" הפר אותה.[46] השבר של "בני עקיבא" היה עמוק מעבר להיסדקות המנגנון. קברניטי "בני עקיבא" ניסו ליצור תמונה כאילו מדובר בחילוקי דעות, וכי "יש חברים הסבורים, כי דרכו העקרונית של הגוש בטעות יסודה", כדבריו של ידידיה כהן (1936–1984), איש קיבוץ סעד ומזכ"ל בני עקיבא.[47] ידידיה כהן השלה את עצמו. המתנגדים היו ספורים, ועד מהרה נכנע הוא עצמו לרוח השלטת של הנוער הדתי הלאומי.

כיצד מתארים צעירים מתוך "בני עקיבא" את אפשרות הבעת דעה שונה באקלים הפוליטי והתאולוגי של 1975? אחד מכותבי ספר זה, אבי שגיא (שוייצר), כיום פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת בר אילן ובתשל"ה היה בן עשרים ושתיים, מספר שהתקיימו עימו מגעים לגבי תעסוקה בהנהלה הארצית של "בני

44 על המשאל ראו להלן בהערה הבאה. אנו זוכרים משאל זה כחניכים בתנועה.
45 בר לב ורוזנר תשמ"ז, עמ' 195.
46 שם, עמ' 196
47 שם, עמ' 195.

עקיבא". אולם המזכ"ל ידידיה כהן אמר לו, שהוא מתנצל אך הלחץ של אנשי "מרכז הרב", שכבר החלו לתפוס עמדות של הנהגה בתנועה, מונע ממנו להגשים את ההצעה. הסיבה הייתה, ששגיא לא היסס מלהביע את דעתו, שעם חתימת הסכמי השלום יש להחזיר שטחים שנכבשו.[48] היו קולות בודדים בסניפים שהעזו להתנגד לרוח השלטת. דני סטטמן, כיום פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת חיפה, היה בשנת 1975 בן שבע עשרה, והוא זוכר שכשנה קודם לכן שמע את הרצאתו של ישעיהו ליבוביץ, ומאז ראה בהתנחלויות בגדר סכנה לעתיד המדינה. הוא לא היסס להביע את דעותיו בסניף, והיה בודד למדיי בעמדתו. אחרים שלימים יהיו בעלי דעות מתונות לא זוכרים דגמים כמו זה של סטטמן. ליאורה מינקה, אז בהנהלה הארצית של "בני עקיבא" וכיום ראש "אמונה: תנועת האישה הדתית הלאומית", העידה שצוותי ההדרכה התמודדו עם הקולקטיביות של החברה הדתית הלאומית, והדגישו את האינדיבידואליות לנוכח תנופת ההגשמה ותחושת האחדות. אך לא בהכרח בדגש פוליטי. גם בסניפי ירושלים, למשל, העיר שרוב מייסדי "עוז ושלום" התגוררו בה, לא היו בני נוער שהתנגדו לגל החדש. מנחם לורברבוים, אז בן שבע עשרה, וכיום פרופסור למחשבת ישראל, זוכר שר' אריה בינה, ראש ישיבת "נתיב מאיר", התנגד בחריפות להשתתפות תלמידיו בפעילות הפוליטית. הוא אסר עליהם להשתתף בעלייה לסבסטיה, למשל. במיוחד קצף על תלמיד שהעז לשאול את הרב צבי יהודה אם מותר לו להשתתף בפעילות הגוש למרות האיסור שהטיל ראש הישיבה. אולם מקרב התלמידים הוא לא זוכר אם בשנת 1975 היה מי שהתנגד אידאולוגית לפעילות. להלן נטען, כי כשהגיע הוויכוח להתבטאויות פומביות ב"זרעים", למשל, התמתן השיח לנוכח ההתעצמות של תנועת ההתנחלות והזרוע התאולוגית שלה. התעצמות זו הציבה מכשולים קשים על ההתבטאות החופשית, ויצרה לחץ על המתנגדים המועטים להיסחפות של "בני עקיבא" אחרי הגוש.

התגבשות שיח השמאל בקרב צעירים

ראוי לציין, שהגל התאולוגי והפוליטי של "גוש אמונים", גרעין אלון מורה והסחף של הפעילות למען מפעל ההתנחלויות הדחיק במידה מסוימת את השיח הפתוח שהתנהל בקרב "בני עקיבא" ובקרב צעירים דתיים לאחר מלחמת ששת הימים. על דפי העיתון "בת קול" של אגודת הסטודנטים באוניברסיטת בר אילן

48 מתוך ראיון שערך דב שוורץ בתאריך 23.4.2020. בתאריך זה שוחח גם עם המרואיינים האחרים שלא נרשם תאריך לראיון עמם.

שערך אריאל רוזן־צבי לא היססו כותבים כמו ישעיהו ליבוביץ ואליעזר גולדמן לחלוק על האווירה המשיחית לאחר מלחמת ששת הימים. יעקב לוינגר הצהיר בשלהי 1967, "לי ברור כשמש שראיית תקופתנו כתקופה משיחית או כהתחלה ריאלית של התקופה המשיחית היא ראייה אבסורדית ויתר על כן תפישה מסוכנת. תפישה זו מצמצמת את האידיאל המשיחי בתופעה החיצונית של עצמאות מדינית או עכ"פ מייחסת לה חשיבות מופרזת, בעוד שכל התפישות המשיחיות שרווחו בישראל היו כרוכות תמיד באיזו ציפיה דתית ורוחנית נעלה ביותר".[49] לוינגר חילק בין "משיחיות" לבין "גאולה" בהוראתו הרחבה של המונח. את המונח "גאולה" נאות להחיל על מלחמת ששת הימים במובן של יציאה מצרה ובמובן של שחרור המקומות המקודשים, אך לא במובן של הגאולה המקראית. אוריאל סימון הדגיש שם שגאולה אינה אלא מוסר וצדק חברתי.[50] יהושע בר הלל (1915–1975) וליבוביץ כתבו בגיליון של ראשית 1968 כי אין לספח את השטחים, וליבוביץ הצהיר שהחזקת השטחים ששוחררו היא אסון. "הכנסת מיליון ערבים תחת שלטון יהודי תביא לחורבן העם, להרס החברה ולהשחתת האדם היהודי, תוך שנים מעטות, ובאופן טוטאלי".[51] הלל וייס כתב, כי "גם אם ההנחה שהשלום עדיין אינו נראה באופק נכונה, הרי שהיא איננה פוטרת אותנו מלחתור בכנות לשלום ולו במחיר קורבנות ודם שאולי נוכל לחסוך אם ננקוט במדיניות של 'ביטחון'".[52] על כן התנגד וייס בחריפות לסיפוח השטחים. באותה מידה קרא שלא להיצמד לתפיסה של שיחות ישירות עם הערבים על הסכם שלום.[53]

במקביל התנהל שיח מכיל גם ב"בני עקיבא". לפי דבריו של ישראל קנוהל, לימים פרופסור באוניברסיטה העברית, התנדב אביעזר רביצקי בשנת 1969, אף שכבר היה לאחר שירותו הצבאי, להדריך בשבתות ב"בני עקיבא" בירושלים בסניף מרכז. הוא ניהל עם החניכים דיונים תוססים בשאלת השבת השטחים.[54]

השיח על השטחים ב"בני עקיבא" במידה ועלה היה שיח פתוח. ההבדל בין השמאל לימין לא בלט משום ששאלה זו לא עמדה על הפרק. החלטת המפד"ל האחרונה ערב מלחמת ששת הימים שלפיה המפד"ל תהיה שותפה רק בממשלה שאחד מעקרונותיה הוא חוזה שלום עם מדינות, נעשתה לא רלוונטית לאחר המלחמה.

49 בת קול 17 (13.11.1967), עמ' 6.
50 שם, עמ' 7–8.
51 בת קול 18–19 (10.1.1968), עמ' 8.
52 בת קול 20 (1.2.1968), עמ' 8.
53 "שיחות ישירות מכשול בדרך לשלום", בת קול 24 (18.6.1968), עמ' 13.
54 מתוך ראיון שערך דב שוורץ עם קנוהל בתאריך 29.4.2020

חניכי התנועה חוו מחדש את הקשר לארץ, באמצעות טיולים בשטחי ארץ ישראל כולה, ובמיוחד ביהודה ושומרון, השאלה הפוליטית לא דחקה. הדבר היחיד שהיה חשוב להם כחניכים וכמדריכים ולהנהלה הארצית היה השיבה לגוש עציון והקמת כפר עציון. היה ברור לכולם כי השיבה לכפר עציון אינה פרק בתהליך פוליטי של שיבה לכל שטחי מדינת ישראל. כפר עציון והגוש היו מקום מיוחד: בית שננטש, מקום שאליו מתגעגעים.

לחניכי "בני עקיבא" היה ברור שיש לעם ישראל "זכות" על ארץ ישראל. אבל בשיח של אותם ימים המושג "זכות" לא שיקף טענה משפטית במסגרת מאבק משפטי על הריבונות; זכות פירושה היה זיקה עמוקה למקומות הללו שהם מחוז המולדת של העם היהודי. החניכים יצאו כאמור למסעות ארוכים בשבילי ההרים, ראו את השדות ואת הכרמים ודרכם חוו את זיכרון ימי הראשית. לכל המקומות הללו הלכו רבים ותנ"ך בידם. הם שבו אל הראשית. מסעות אלה לא היו חלק מהביטוי של השליטה על הארץ כריבונים מתוקף הזכות על הארץ. זה היה מסע בזמן ובהיסטוריה.

בצד הזיקה לארץ התנהלה שיחה חופשית פתוחה לגמרי על עתיד השטחים. ליבוביץ שמאז המלחמה דחק בכולם לצאת מהשטחים היה אורח של כבוד בסניף בני עקיבא בירושלים. אחד מכותבי הספר, אבי שגיא, זוכר מפגש אחד שבו חזר על עמדותיו ביחס לשטחים, וחניך או מדריך קם וצעק שעליו נאמר: "לוחות ושברי לוחות מונחים בארון". וכולם השתיקו אותו. כיוון שהיה ברור לכולם שאפשר וצריך לשמוע את מכלול הדעות.

עמדות השמאל הדתי־פוליטי לא היו מוקצה מחמת מיאוס, הן לא הוסתרו, והדוברים שהציגו אותם היו מוכרים לכול. בין אם היה זה פנחס רוזנבליט או אנשי הקיבוץ הדתי כאליעזר גולדמן ובין אם היה זה ליבוביץ. כולם לא היו מאוגדים בתנועה פוליטית, כיוון שלא הייתה לכך שום משמעות. אבל כל הדוברים מהשמאל ביטאו עמדה ברורה ולא מוסתרת, והיא הייתה לגיטימית. אף אחד לא הושתק ואף אחד לא סולק. כולם ידעו שאם רוצים לשמוע דובר רהוט של השמאל הדתי צריך לפנות לאוריאל סימון או לליבוביץ, והם היו נענים בשמחה להגיע ולהרצות.

ברוב סניפי ירושלים של "בני עקיבא" שררה דעה אחידה שיש להתפשר על עתיד השטחים תמורת הסכם שלום. בחלק מהם לא הייתה לאנשי תנועת ארץ ישראל השלמה דריסת רגל.[55] לעומת זאת בסניפים אחרים, כמו סניפי חיפה ותל

55 ראיון שערך דב שוורץ עם מירה קידר, 7.5.2020.

אביב, הדעה הרווחת הייתה מונוליטית למדי בעד התיישבות בכל חלקי הארץ. באולפנת כפר פינס חנן פורת, שבעצמו היה איש כפר פינס, לימד שיעורים חוצבי להבות בזכות ההתיישבות.[56] עד מלחמת יום הכיפורים השיח נתפס כשיח אקדמי. מאחר שלא נראה היה באופק הסכם שלום. בשל הסירוב המוחלט של מדינות ערב לאחר מלחמת ששת הימים הרי ששאלת השבת השטחים לא הייתה על הפרק. זו הסיבה שהדיונים על כך היו מצד אחד פתוחים, שכן הם לא היו מעשיים, ומצד שני נדירים. תנועת "בני עקיבא" עדיין לא חשה מאוימת, אף לא "הפועל המזרחי" והקיבוץ הדתי שההתיישבות הדתית עברה דרכם.

על כן השיח עד מלחמת יום הכיפורים היה שיח מופשט הן מבחינת החניכים והמדריכים הצעירים הן מבחינת ההנהלה הארצית שהקיבוץ הדתי היה דומיננטי בה, ושלא חשבה שמפעל ההתנחלות ייטול ממנה את הבכורה. לאחר מלחמת יום הכיפורים השתנו לחלוטין כללי המשחק. הנהלת "בני עקיבא" לא שיערה, שהאנרגיה של התסכול, שהייתה מנת חלקם של הנוער הציוני הדתי, תופנה כמעט במלואה למפעל ההתנחלויות. היא נכשלה בהערכת העוצמה של השיח התאולוגי החדש. קודם לכן היא לא מנעה שיח פתוח בסניפים, שהתקיים בין שתי המלחמות, ושהשאלה הפוליטית והמשיחית נידונה בה בפתיחות אם כי לא באינטנסיביות.

מה אירע לאחר מלחמת יום הכיפורים? מאחר שצעירי "בני עקיבא" נסחפו אחרי הגל המשיחי הפוליטי החדש הרי שאת שיח השמאל שהתנהל טיפין טיפין בקרב צעירי הציונות הדתית בשנים 1974–1975 יש לחפש בתנועות ובגופי נוער אחרים שפעלו מחוץ ל"בני עקיבא". למשל תנועת "גשר", שהקים ד"ר דניאל טרופר בשנת 1970, ובה היו מדריכים בוגרים אחדים שהשמיעו קול שונה. צעירים מצאו את חירות הביטוי בתנועה זו לאחר ש"בני עקיבא" נשבתה בשיח הכללי של הגל החדש. עם מדריכי "גשר" נמנו צעירים אינדיבידואליסטים כמו האחים צבי ונועם זוהר, לימים פרופסורים באוניברסיטת בר אילן, שמצאו בה אווירה פתוחה המאפשרת להביע בגלוי דעות שונות מהשיח הכללי. כתב צבי זוהר:

> גשר התחיל כמעין "מחתרת" שאליה הגיעו תלמידים ותלמידות תיכונים חילוניים ודתיים מרחבי הארץ, בלא ידיעת המורים שלהם, בחופשות מבית הספר. צעירים וצעירות אלו, שבחרו להקדיש מימי החופשה שלהם בקיץ, או בחופשת סוכות, פסח וחנוכה, למפגש רעיוני אינטנסיבי מאד, היו בחלקם הגדול עם "ראש גדול", עצמאות מחשבתית, נכונות לחשוב "מחוץ לקופסה",

56 ראיון שערך דב שוורץ עם חיותה דויטש, 18.5.2020.

והרבה רצון טוב. היה ממש כיף להדריך אותם. אני עצמי מעולם לא אהבתי ליישר קו עם אף אסכולה או "גדול", בין דמות רבנית בין דמות אחרת, ועל כן היה לי הרבה מן המשותף עם החניכים הללו. בעקבות הסמינרים האלו, נוצרו בכמה מקומות בארץ – ביזמת בוגרי הסמינרים – מסגרות של מעין חוגים שנפגשו פעם בשבוע או בשבועיים בבתים של חניכים, ואליהם הגיעו תלמידים ותלמידות חילונים ודתיים מהאזור, ללימוד ולשיח משותף. אני עצמי הדרכתי קבוצה כזאת שנפגשה משך תקופה די ארוכה ברמת אביב, והמשתתפים היו בעלי איכויות אנושיות ואינטלקטואליות מאד מרשימות, ובעלי רמה גדולה של הזדהות עם הפעילות. יותר מאוחר, הדרכתי כמה מפגשים כאלה בירושלים.

הצד השווה שלי, וכמדומני, גם של נעם [לימים פרופ' נעם זוהר] ושל אבי שגיא שהגיע כמדריך זמן מה אחריי היה, שהאמנו באמת ברעיון של מפגש ושיחה בין דתיים וחילונים על סוגיות ברומו של העולם היהודי, בלא כל כוונה להפוך את החילוניים לדתיים. בשלב מסוים זה הצליח כל כך, שחניכים וחניכות דתיים וחילוניים התארגנו כדי להקים גרעין ולצאת לנח"ל, במטרה להקים יישוב שיהיה משותף לדתיים וחילוניים וישמש דוגמא לאפשרות של חיים משותפים. על פי זכרוני, בשלב זה כבר נבהל דני טרופר, וסירב לתמוך ביוזמה זאת (שאכן לא יצאה לפועל). אני חושב שדני גם נבהל מכך שכמה חניכים דתיים התחילו לצאת עם חניכות חילוניות. נוצר אצלי הרושם, שאולי דני טרופר לא באמת מתכוון לדיאלוג "בגובה העיניים" בין בעלי השקפה דתית וחילונית. אלא מעוניין יותר בהשפעה של הצד הדתי על החילונים, בלי כל השפעה הפוכה. בהמשך, נפרדה דרכי מהדרך של גשה.[57]

בצד מרצים מן הזרם הרגיל הרצו בקביעות מרצים כאוריאל סימון. עם זאת ראוי להדגיש שהסוגיה הפוליטית לא הייתה מהנושאים שהעסיקו את "גשר" באופן רשמי. תנועה זו התמקדה בשיח דתי־חילוני פתוח, ואף בה לא התאפשר השיח הפתוח למשך זמן רב מדי בשל התנגדות פעילה של ההנהלה כפי שציין צבי זוהר.

57 מייל אישי לדב שוורץ, 26.4.2020. אומנם ראשי ישיבת "הר עציון", הרבנים ליכטנשטיין ועמיטל, לא נטלו חלק פעיל בהתעוררות השמאל הדתי, אולם הפתיחות שבגישתם ניכרה כבר באותה תקופה. פרופ' נחם אילן, מהמדריכים הראשונים של התנועה, העיד שכאשר החל "גשר" לפעול בכפר עציון בתחילת שנות השבעים, עדיין היו המבנים שבהם שהו החניכים בחלקם מבני הלגיון, והקור בלילות היה חודר. ישיבת "הר עציון" אפשרה לחניכים ללון בפנימיותיה. נוסף לכך ר"מים מהישיבה היו מרצים במפגשי "גשר".

ההתנגדות הרי התהוותה בשל אקלים הפתיחות והסובלנות שהיה. אולם תנועת "גשר" הייתה למעין בית יוצר, "מטרייה" ומפלט לשיח פתוח ולמחשבה חופשית. גם אם המרחב החופשי התמקד בסוגיית השסע הדתי חילוני הוא אפשר צמיחה מדודה של אנשי שמאל דתי.

דוגמה למרחב חופשי בחסות תנועת "גשר" היא, כי בשנים המדוברות יזמו שורה של חברי "גשר" ברמת גן, ובתוכם אריאלה צים (אז גולץ, כיום רכזת לימודי ספרות בתיכון "נווה שמואל" באפרת) וחן נרדי (כיום דוקטור לעבודה סוציאלית, עוסק בחקר הזוגיות), מפגשים יזומים עם צעירים ערבים במועדון של גשר ובבתים. הייתה זו יזמה פרטית ולא רשמית, אולם היא נבעה מתוך קבוצת חברים ב"גשר" והיישר מתוך האווירה שהקנתה התנועה. באופן כזה מובנת העובדה, כי גם לא מעט ממשתתפי "גשר" שבאמצע שנות השבעים לא הבדילו את עצמם מהגל של "גוש אמונים" וגרעין אלון מורה ששטף את "בני עקיבא", פחות מעשור לאחר מכן נמנו עם "נתיבות שלום".

כן התקיים שיח מתון יותר מאשר ב"בני עקיבא" בתנועת הצופים הדתיים ("עדת הצופים"), שממנה צמח למשל מוקדם יותר הסופר חיים באר, שכבר בראשית שנות השבעים של המאה שעברה היה מזוהה עם השמאל הפוליטי. הסופרת מירה קידר העידה, שהאווירה בצופים הדתיים הייתה פתוחה כמעט בכל המובנים בניגוד ל"בני עקיבא", שבה האחידות הייתה בולטת ומודגשת. שבט "משואות" של הצופים הדתיים בירושלים הזמינו בתדירות לפני מלחמת יום הכיפורים ואחריה מרצים כמו ישעיהו ליבוביץ ואוריאל סימון.[58] כאמור, כל אלה היו בגדר מיעוט, וקולם היה לרוב זהיר ומדוד.

התעוררות השיח

אנו מבקשים לתאר בקצרה את ההתעוררות הספורדית של קולות שסירבו להיסחף בתנופה של צעירי הציונות הדתית. ניתן להצביע על ריכוז של התבטאויות מרוסנות בקרב אנשי הקיבוץ הדתי, אף שרובם לא הצטרף לתנועה הממוסדת "עוז ושלום". קבוצת אנשי שמאל דתי בהכרתם ובזהותם התקבצה באופן טבעי בקיבוץ "שדה אליהו" שבעמק בית שאן. עסקנו לעיל בקצרה בדמותו הסולידית של אליעזר גולדמן. והנה כבר באמצע תש"ל כתב יהודה (ג'ורג'ו) פיפרנו (1923–1971), דברים נמרצים שהופיעו בביטאון הקיבוץ הדתי "עמודים":

58 ראיון שערך דב שוורץ עם מירה קידר, 7.5.2020.

תוכן העניינים

מבוא 9

פרק ראשון: ניצנים ראשונים: הטרמת השיח המשיחי 13

פרק שני: מלחמת יום הכיפורים בתודעה הציונית הדתית:
(1) תאולוגיה וספרות 35

פרק שלישי: מלחמת יום הכיפורים בתודעה הציונית הדתית:
(2) המהפך מציונות לארץ ישראל 81

פרק רביעי: עלייתו של השמאל הדתי: (1) גורמים 151

פרק חמישי: עלייתו של השמאל הדתי: (2) צבי ירון
והוויכוח על משנת הרב אברהם יצחק הכהן קוק 180

פרק שישי: "הציונות הדתית": מסמן ללא מסומן? או: האם עוד קיימת
הציונות הדתית? 216

פרולוג אישי 255

ביבליוגרפיה 259

מפתח אישים ונושאים 274